

МОВОЗНАВСТВО. ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 811.1/9

Ян КАПРАНОВ,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської філології і перекладу
Київського національного лінгвістичного університету
(Україна, Київ) skinner@ukr.net

ГІПОТЕТИЧНІ ВЕРСІЇ ЩОДО ГЕОГРАФІЧНОЇ ЛОКАЛІЗАЦІЇ НОСТРАТИЧНОЇ ПРАМОВИ

У статті охарактеризовано дефініції понять «єдність», «мовна єдність», «макросім'я», «праностратична єдність», «праностратична макросім'я»; окреслено приблизний час існування праностратичної єдності, покликаючись на культурну лексику і дані глоттохронології; представлено: 1) версію А. Г. Маленкова, який припускає, що ностратична прабатьківщина відповідає Іранському плоскогір'ю і Анатолії; 2) версію І. М. Рассохи, який припускає, що ностратичній прабатьківщині відповідає кукекська культура, характерна для народів індоєвропейської, картвельської, дравідійської, афразійської, уральської та алтайської мовних сімей, а також юкагірів.

Ключові слова: «єдність», «мовна єдність», «макросім'я», «праностратична єдність», «праностратична макросім'я», ностратична прабатьківщина, версія.

Лит. 32.

Yan KAPRANOV,

PhD (Linguistics), Associate Professor of Department of English Philology and
Translation of Kyiv National Linguistic University
(Ukraine, Kyiv) skinner@ukr.net

HYPOTHETICAL VERSIONS OF GEOGRAPHICAL LOCALIZATION OF NOSTRATIC PROTO LANGUAGE

This article describes the definition of the concepts of «unity», «language unity», «macrofamily», «Proto-Nostratic unity», «Proto-Nostratic macrofamily». The approximate time of existing of Proto-Nostratic unity supported by cultural vocabulary and data of glottochronology has been outlined. The following versions have been represented: 1) version of A. G. Malenkov, who supposed that Nostratic homeland is Iranian plateau and Anatolia; 2) version of I. M. Rassokha, who supposed that Kukrek culture corresponds to Nostratic homeland. This culture also corresponds with Indo-European, Kartvelian, Dravidian, Afro-Asiatic, Uralic and Altaic language families as well as Yukaghir.

Key words: «unity», «language unity», «macrofamily», «Proto-Nostratic unity», «Proto-Nostratic macrofamily», Nostratic homeland, version.

Ref. 32.

Ян КАПРАНОВ,

кандидат филологических наук, доцент кафедры английской филологии и перевода
Киевского национального лингвистического университета
(Украина, Киев) skinner@ukr.net

ГИПОТЕТИЧЕСКИЕ ВЕРСИИ О ГЕОГРАФИЧЕСКОЙ ЛОКАЛИЗАЦИИ НОСТРАТИЧЕСКОГО ПРАЯЗЫКА

В статье охарактеризованы дефиниции понятий «единство», «языковое единство», «макроемья», «праностратическое единство», «праностратическая макроемья»; очерчено примерное

время существования праностратического единства, ссылаясь на культурную лексику и данные глоттохронологии; представлены: 1) версия А.Г. Маленкова, который предполагает, что ностратическая прародина соответствует Иранскому плоскогорью и Анатолии; 2) версия И.М. Рассохи, который предполагает, что ностратической прародине соответствует кукрекская культура, характерная для народов индоевропейской, картвельской, дравидийской, афразийской, уральской и алтайской языковых семей, а также юагиры.

Ключевые слова: «единство», «языковое единство», «макросемья», «праностратическое единство», «праностратическая макросемья», ностратическая прародина, версия.

Лит. 32.

Постановка проблеми. Розвиток *порівняльно-історичного методу* від початку його зародження, а згодом і комплексного застосування його інструментарію – прийомів і процедур – призвів до того, що більшість таксономічних одиниць, які не перевищують індоевропейську мовну сім'ю за своєю глибиною, як зазначали С. А. Бурлак і С. А. Старостін, вже виявлено, а спроби поглиблення порівнянь є цілком закономірними [2, 77]. Саме тому на початку ХХ ст. з'явилися дискусії з питань далекої (= «віддаленої») спорідненості мов, що спричинило появу **ностратичної гіпотези походження мов**, яка через деякий час завдяки працям її представників (Х. Педерсен, В. М. Ілліч-Світич, А. Б. Долгопольський, В. А. Дібо, С. А. Старостін, А. Bomhard, G. Greenberg, J. Kerns та ін.) оформилася вже як самостійна теорія, що має свою мету, завдання, предмет, об'єкт, інструментарій. Згадані дослідники припускали, що мовні сім'ї або їх окремі мови можуть бути генетично пов'язаними між собою, принаймні, не «близько» пов'язаними, а, ймовірно, бути частиною ще більших угруповань, які можна окреслити в дескрипцію «макросім'я» [31, 3]. Відтак, увагу макрокомпаративістів було зосереджено навколо **ностратичної макросім'ї**, для якої, ймовірно, існувала **ностратична прамова / праностратична мова** – гіпотетична мова-предок (праностратичний(-) етимон(-и)), реконструйована(-) на основі зіставлення наявних у кожній мовній сім'ї реконструйованих праоснов (етимонів і їх архетипів), змодельованих, своєю чергою, за допомогою зіставлення синхронічних і діахронічних генетичних відповідників (близько- або далеко-) споріднених мов різних просторово-хронологічних періодів розвитку й становлення певних мовних груп, їх підгруп, або окремих мов у межах кожної мовної сім'ї, включеної до складу ностратичної макросім'ї (визначення наше – Я. К.).

Аналіз досліджень. Звичайно, на основі численних спроб довести можливу спорідненість, з одного боку, індоевропейських мов з семітськими (Г. Асколі, Ф. Деліч, Р. фон Раумер), тюркськими (Х. Педерсен), уральськими (Б. Колліндер), угро-фінськими (Н. Андерсон, Г. Моллер, Г. Світ, Х. Педерсен, В. Томсен), коли до порівняння було залучено дві, три і більше мовних сімей (А. Б. Долгопольський, В. А. Дібо, Х. Педерсен, С. А. Старостін, А. Bomhard, G. Greenberg, А. М. Рамер та ін.), а з іншого, всіх шести мовних сімей (В. М. Ілліч-Світич та ін.), сприяло формулюванню положень ностратичної теорії походження мов, яка була також прийнята неоднозначно і викликала, переважно, скептичне ставлення окремих представників (G. Doerfer, P. A. Michalove, J. Puhvel, B. Vine та ін.) до такого бачення мовної спорідненості [12].

Попри таку неоднозначність з приводу реальності існування **ностратичної макросім'ї**, науковці не покидають її вивчення, а окремі з них (В. А. Дібо, А. Г. Маленков, І. М. Рассоха, В. А. Терентьев, С. Є. Яхонтов, А. Bomhard) наполягають на своїх гіпотетичних положеннях і ставлять інші дискусійні питання, які, ймовірно, допоможуть окреслити нові перспективи в цьому напрямку. Мова йде про час і простір **ностра-**

тичної прабатьківщини – географічну локалізацію, на якій проживав ностратичний народ, або ностратична єдність, – носій гіпотетичної праностратичної мови.

Мета статті – розглянути версії щодо географічної локалізації ностратичної прамови.

Завдання: 1) охарактеризувати дефініції понять «єдність», «мовна єдність», «макросім'я», «праностратична єдність», «праностратична макросім'я»; 2) окреслити приблизний час існування праностратичної єдності, покликаючись на культурну лексику і дані глоттохронології; 3) представити версії науковців щодо географічної локалізації ностратичної прамови.

Виклад основного матеріалу. Насамперед, необхідно з'ясувати дефініції понять «єдність» і «макросім'я», які на сучасному етапі розвитку лінгвістичної макрокомпаративістики часто ототожнюють, а інколи один термін вживають у значенні іншого. Якщо в «Философской енциклопедии» термін *єдність* витлумачується як «сукупність людей, об'єднана історично складеними стійкими соціальними зв'язками і відносинами, що володіє низкою спільних ознак (рис), які надають їй неповторної своєрідності» [26], то в «Словаре социолінгвістических термінів» знаходимо ще й термін *мовна єдність* – «група людей, які оцінюють себе такими, які розмовляють однією і тією ж мовою» [25]. У той же час термін *макросім'я* (від грец. *μακρός* 'великий' + *сім'я*) в «Справочнике по этимологии и исторической лексикологии» витлумачується як «найбільший у сучасній генетичній лінгвістичній систематичі таксон, що об'єднує декілька мовних сімей» [14]. Досить переконливою видається ієрархія таксономії мов М. В. Медоварова, представлена в праці «Генеалогическая классификация языков мира по теории моногенеза», що організована в такий спосіб: макросім'я – надсім'я – сім'я – єдність – гілка – група – підгрупа – близькість – підблизькість – підрозділ – зона – підзона – мова – діалект – говір. Дослідник припускає, що для того, «щоб мінімально охарактеризувати будь-яку мову, достатньо лише 4 терміни: *мова, група, сім'я, макросім'я* [16].

Беручи до уваги зазначені вище дефініції понять, спробуємо представити робочі визначення ключових дескрипцій статті: якщо 1) *праностратична єдність* – це група людей, які проживали на певній території – ностратичній батьківщині / праностратичній батьківщині – і спілкувалися гіпотетичною праностратичною мовою; то 2) *праностратична макросім'я* – це об'єднання окремих великих мовних сімей, утворених після розпаду праностратичної єдності, які в певний період часу локалізувалися поблизу один від одного і не втрачали мовних контактів (визначення наші – *Я.К.*).

Встановлюючи приблизний час *праностратичної єдності*, І. М. Рассоха запропонував звернутися до «спільноностратичної культурної лексики і даних глоттохронології» [24], які, ймовірно, допоможуть з'ясувати приблизний період тісного зв'язку, згуртованості, цілісності, неподільності народу, що спілкувався гіпотетичною праностратичною мовою. За припущенням В. А. Дибо і В. А. Терентьев, зважаючи на те, що «глоттохронологічні розрахунки для віддалених періодів можуть давати завищені результати», тому, за версією дослідників, «найбільш імовірною залишається цифра 11–12 тисяч років до н.е.» [10, 14]. Проведений аналіз ностратичної культурної лексики дав змогу науковцям «віднести час розпаду ностратичної єдності до **епохи кінця мезоліту – початку неоліту**, тобто приблизно до VIII тис. до н.е.» [10, 18–20]. У такий спосіб В. А. Дибо і В. А. Терентьев прийшли до висновку, що «якщо вік ностратичної макросім'ї становить близько 15 тис. років, то, за культурно історичними міркуваннями, – трохи більше 11 тис. років» [10, 14]. Хоча, за версією С. Є. Яхонтова, перша дата видається більш вірогідною, ніж друга [30, 13], А. Б. Долгопольський при цьому

схиляється до найпізнішого датування *праностратичної єдності* – 8 тис. років до н.е., припускаючи, що вона (єдність) могла знаходитися в **Передній і Південній Азії** [8]. Найбільш раннє датування пропонує Е. А. Хелімський: «[!] цей період відділений від нас не одним десятком тисячоліть, його ареалом був **Південний Прикаспій**» [28].

На сьогодні існує декілька версій щодо локалізації *праностратичної єдності*. С. Є. Яхонтов, виходячи з тих ностратичних мов, представлених у великих мовних сім'ях, які утворилися після розпаду праностратичної єдності, припускає, що ареал поширення цих мов у недалекому минулому завжди був суцільним, тобто окремі мовні сім'ї ностратичної макросім'ї займали суміжні території. У межах цього ареалу, за словами дослідника, «виявляються також деякі сучасні або стародавні мови (або невеликі групи мов), які, ймовірно, не є спорідненими ні з ностратичними, ні з будь-якими іншими мовними сім'ями: баскська, етрусська, північнокавказькі, хурритська (з урартською), шумерська, бурушаські, енісейські мови». С. Є. Яхонтов не дуже впевнений у своїх міркуваннях: «важко припустити, що всі народи, що говорили ними, були прибульцями здалеку». Мабуть «це залишки більш давнього, доностратичного населення» [30, 14]. Тимчасом учений гадає, що, відзначивши на карті райони поширення цих мов і з'єднавши їх лініями, зможемо одержати межі великої області, де неностратичні мови взагалі не простежуються; десь всередині її, ймовірно, і необхідно шукати ностратичну прабатьківщину. Утім, з цієї області можна зразу виключити значну частину Західної Європи – ті території, на яких мови єдиної представленої тут ностратичної макросім'ї, індоєвропейської, не є автохтонними [30, 14].

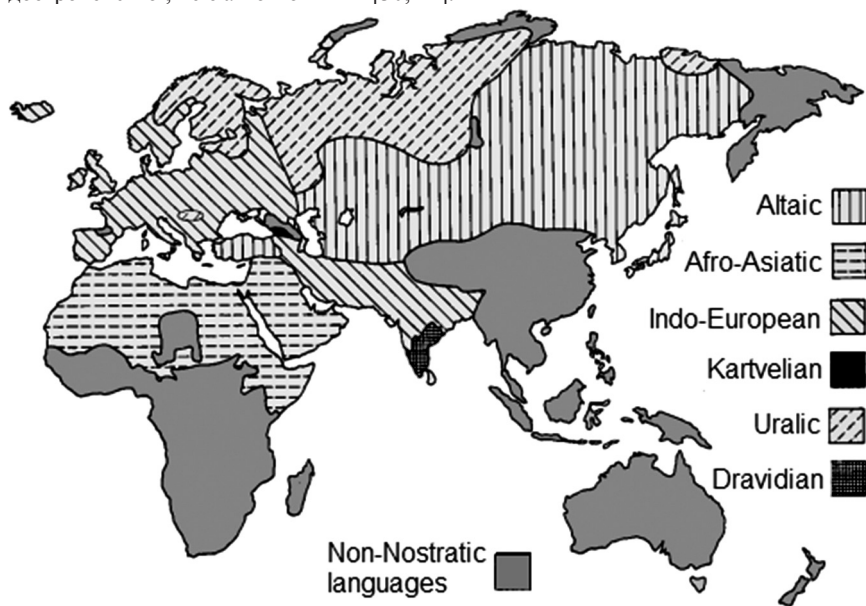

Рис. 1. Географічне розширення ностратичних мов (за версією А.Б. Долгопольського)

С. Є. Яхонтов побачив, що передбачувані прабатьківщини шести ностратичних сімей, виокремлених В. М. Ілліч-Світlichem, розташовані відносно до цієї області у

такий спосіб, що уральська цілком поміщається в її межах, індоєвропейська, картвельська, алтайська прилягають до її меж, і лише афразійська і дравідійська прабатьківщини помітно змінені на південь [30, 14] (див. карту у передмові до словника В. М. Ілліч-Світича [11, 45]). До розгляду також пропонуємо карту географічного розширення мовних сімей А. В. Долгопольського (Рис. 1).

Пропонуємо розглянути версії щодо географічної локалізації ностратичної пра-мови, тобто віднайти ностратичну прабатьківщину.

I. Гіпотетична версія щодо ностратичної прабатьківщини А. Г. Маленкова.

Зразу необхідно відзначити, що версія А. Г. Маленкова збігається з версією С. С. Яхонтова і полягає у тому, що «дані про ностратичну прабатьківщину можна отримати, розглядаючи *ностратичну лексику, що належить явищам природи, рослинному і тваринному світу*» [30, 15]. До аналізу А. Г. Маленков залучив приклади з ностратичного словника «The Nostratic Macrofamily: A study in Distant Linguistic Relationship» (гол. ред. А. Бомхард), з якого, окрім шести мовних сімей (індоєвропейська (ІЄ), афразійська (АА), картвельська (Кар), уральська (Ур), дравідійська (Др) й алтайська (Алт)), виокремлених В.М. Ілліч-Світlichem і представлених у його словнику «Опыт сравнения ностратических языков (семитохамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский)», простежуються також й інші мовні сім'ї (фіно-угорська сім'я – ФУ) або просто мови (шумерська (Шум), етрусська (Етр) мови), віднесені, за версією А. Бомхарда, до ностратичної макросім'ї [15, 45].

У такий спосіб, звернувшись до смислових значень ностратичної єдності лексем, А. Г. Маленков спробував реконструювати **світ** і **уявлення** про нього наших спільних з багатьма народами ностратичних предків, а також гіпотетично охарактеризувати місцевість «ностратійців» [15, 45]. Спробуємо у цьому переконатися.

А. Г. Маленков припустив, що на основі ностратичних праоснов k[h]ag – «край, сторона, берег» (ІЄ, АА, Ур, Др, Шум) (за А.Б.), «скеля, крута височина» (за І-Св) і gul – «край, долина, яр, лощина» (ІЄ, Кар, АА, ФУ, Др) (за А.Б.) добре «вимальовується пересічена місцевість, ймовірно, без дуже високих гір» [15, 45]. Лише для ІЄ, АА і Кар, за його версією, спільною виявилася праоснова s(y)aw – «бути сухим, посушливим, зів'ялим», однак для ІЄ і АА є також інший спільний термін приблизно такого ж значення: t[h]ag – «бути сухим, посушливим». В ІЄ, ФУ, Др і Алт простежується також спільне поняття k'ul(y) – «бути чи стати холодним, мерзнути» (за АБ) або «мерзнути, холод» (за І-Св). При цьому k'(w)ug – «бути жорстким, суворим, колючим; різкий холод» – спільне поняття для ІЄ, АА, Др, Шум, тобто майже у всіх мовних сім'ях простежується близькозвучне поняття зі значенням «холод, мерзнути» і лише для ІЄ, АА, а у Кар – «посуха, посушливий» [15, 45].

На основі окремих реконструйованих ностратичних праоснов, А. Г. Маленкову вдалося гіпотетично сформулювати загальне уявлення про **місцевість**, риси якої відбилися в спільній пам'яті ностратійців або, принаймні, тих їхніх нащадків, які говорять нині ІЄ, АА, Др, УА, ФУ мовами. Сюди належать tag – «дерево, ліс» (АА, ФУ, Др) (за А.Б.), «дерево» (за І-Св.); bag – «насіння, зерно» (ІЄ, АА, Др, Шум) (за А.Б.); !uw – «стадо невеликих тварин» (ІЄ, АА, ФУ) (за А.Б.); k(w)[h]al – «риба» (ІЄ, АА, Ур, Др, Алт) (за А.Б. і І-Св). Звичайно, дослідник називає спільні лексеми, які належать конкретним видам **тварин** і **рослин**: wir – «тополя» (ІЄ, Кар, Др); mug – «ожина» (ІЄ, АА, Ур); ?il – «копитне, жуйне» (ІЄ, АА, Др, Алт); k'ug – «журавель» (ІЄ, Ур, Др); hug – «сокіл, яструб» (ІЄ, АА, Др, Шум); k'ak' – «куріпка» (Кар, АА, Др), а також наводить чимало таких лексем, що пов'язані із поняттям **вода**: tag – «будь-яка маса води: озеро, море»

(ІЕ, АА, Алт) (за А.Б.), «волога, вологий» (за І-Св); уат – «вода, море» (АА, Ур, Др) (за А.Б.), «вода» (за І-Св); s(y)ur – «хвилюватися, хлинати, текти, бити (про джерело)» (ІЄ, АА, Др, Шум) (за А.Б.); wat' – «зволочувати, мочити; вода» (ІЄ, ФУ, Др) (за А.Б.); t'(y)ur – «бігти, текти» (ІЄ, АА, Ур, Др); «d(y)aw – «бігти, текти, хлинати» (ІЄ, Кар, АА, Шум); bay – бджола, мед (ІЄ, АА); k[h]un(y) – «бджола, мед» (ІЄ, АА, Др); madw – медовий напій (ІЄ, ФУ, ДР, Етр) [15, 45–46].

У такий спосіб А. Г. Маленков формулює припущення про те, що предки цих народів мешкали в істотно **різних природних умовах**: Др – у тропічному кліматі, АА – у пустелях і саванах Північної Африки і Близького Сходу, ІЄ – у Північних Степах (Великий Степ Євразії), Алт, ФУ, Ур – переважно в лісовій зоні помірного і холодного клімату. При цьому їх **спільною прабатьківщиною** була пересічена місцевість, без особливо високих гір, великих лісів (ні тропічних, ні бореальних) – тополеві гаї в долинах (ймовірно, інколи під час злив) швидкоплинних бурхливих річок. На схилах пагорбів, за версією дослідника, «були зарості ожини (не малини або смородини), у небі літали хижі яструби і соколи, виглядаючи куріпок, що переховувалися в чагарниках. Журавлі, прилітаючи навесні і восени, ймовірно, гніздилися поблизу озер». Добре відомими, за припущенням А. Г. Маленкова, були бджола, мед і навіть медові напої, риба, личинки комах, черв'яки: (k(w)[h]ur – «черв'як, личинка, комаха» (ІЄ, Др, Алт) (за А.Б.), «грязти, черв'як» (за І-Св) [15, 46–47].

Окрім цього, А. Г. Маленков припускає, що за багато тисячоліть існування ностратійців змінювався і **клімат**, тому деяким з них (можливо вже під час міграції) довелося зустрітися зі значним **похолоданням** (АА, Др, ІЄ, ФУ, Алт, Шум) і **посухою** (ІЄ, АА, Кар). І, якщо знайомство з посухою не було дивним для ІЕ і АА (але не Кар!), то поняття «мерзнути, холод» для Др, Шум і АА в місцях їх сучасного проживання, навряд чи могли утворитися і так стійко закріпитися в мовній пам'яті. Більше того, за версією дослідника, дуже суттєво виокремити поняття, які відповідають ландшафту, клімату, тваринному та рослинному світу, однак простежуються і такі, які не ввійшли до словника праностратичної мови: це – сніг, лід, густий ліс, тайга, схил, крокодил та ін. тропічні тварини, сосна, ялина, береза (чомусь тільки тополя, а з ягід – ожина) [15, 47].

Як висновок, відзначимо, що представлена А. Г. Маленковим картина місцеперебування добре збігається з прийнятою версією про те, що прабатьківщина носіїв ностратичної прамови відповідає **Іранському плоскогір'ю** і **Анатолії**, з кліматом помірно-посушливим, без сніжної зими і взагалі мінусових температур (принаймні, довгий період часу) [15, 48].

II. Гіпотетична версія щодо ностратичної прабатьківщини І. М. Рассохи.

Хоча І. М. Рассоха не зовсім схиляється до версії, яка ґрунтується лише на даних лінгвістичної реконструкції, припускаючи, що ці відомості «навіть чи можуть адекватно відтворити природні умови прабатьківщини; вони важливі скоріше при встановленні самого факту спорідненості мовних сімей і характеру зв'язків між ними» [24], проте формулює власну гіпотетичну версію, що полягає у відтворенні даних про прабатьківщини окремих мовних сімей і характер їх формування шляхом зіставлення з конкретними **археологічними культурами**, тобто, за його припущенням, «необхідно відшукати археологічні ретроспективи – генетичні корені встановлених конкретних археологічних культур у більш ранні епохи» [24].

За версією П. П. Толочко, Д. Н. Козак та ін., якщо індоевропейську прабатьківщину розташовано в районі нижньої і частково середньої течії Дніпра, то локалізація інших мовних сімей показує, що, наприклад, уральську мовну сім'ю можна пов'язати

з культурами ямочно-гребінцевої кераміки [6]. В. І. Непрін висловлюється з приводу генезису культури ямочно-гребінцевої кераміки: «Специфічні особливості неоліту ямочно-гребінцевої кераміки формуються саме на Десні та Сеймі, звідки, ймовірно, і починається поширення цієї культури на південь і в основному на північ. [...] Культурна взаємодія лісогубовської і дніпро-донецької культур у кінці V або на межі V і IV тис. до н.е. призводить до трансформації їх у неоліт ямочно-гребінцевої кераміки на основі лісогубовської культури, бо остання повідомила матеріальній культурі пам'ятники й їх специфічні риси з ямочно-гребінцевою керамікою. Лісогубовська культура залишається культурним явищем, загальним для всього Дніпро-Донського Лісового та Лісостепоного межиріччя, генетичні корені якого сягають у ранньонеолітичні культури Півдня України (приазовської, сурсько-дніпровської, буго-дністровської)» [21, 139, 138]. При цьому всі перераховані культури початку неоліту сягають кукрекської мезолітичної культури, до якої, ймовірно, сходять і праїндоевропейська сурсько-дніпровська культура. У такий спосіб І. М. Рассоха формує гіпотезу про те, що *прабатьківщина ностратичної макросім'ї*, ймовірно, відповідає території кукрекської мезолітичної культури на півдні України в VIII тис. до н.е. [24].

Цікавими видаються спостереження Д. Л. Телегіна про те, що «у мезоліті України і Східної Європи в цілому кукрекська культура була своєрідним явищем, якому невідомі навіть приблизні аналогії». За версією науковця, ключові характеристики цієї культури полягають у: 1) «високому розвитку техніки сколювання мікролітичних пластин і одночасно частому використанні оцепів при виготовленні знарядь»; 2) «значному поширенні вкладишів кукрекського типу, зовсім невідомих в інших культурах Європи». У такий спосіб Д. Л. Телегін виокремлює три основні варіанти (*кримсько-приазовського, дніпровського і північно-причорноморського*) серед пам'ятників кукрекської культури в Україні та Молдові (Д. Л. Телегін).

Зазначена вище гіпотеза дала змогу І. М. Рассосі сформулювати гіпотетичне положення з приводу генезису індоєвропейців: «базу для своєї мови вони взяли саме від сурської, а не від дніпро-донецької культури». При цьому дослідник пропонує таке зіставлення: «Якби, наприклад, уральці взяли мову від «дніпро-донецьких» (що ж теоретично теж можливо!), а індоєвропейці – від «сурських» (або навпаки) – то їх мови були б взагалі неспорідненими, оскільки спорідненість між цими культурами не простежується. Якби й ті, й інші перейшли на мову «дніпро-донецьких», то це була б взагалі єдина мовна сім'я. Тому спорідненість між уральцями й індоєвропейцями в епоху формування культури ямочно-гребінцевої кераміки було приблизно так само, як між сучасними балтами і слов'янами – приблизно 40 % загальних слів з основної лексики (сплиску М. Сводеша), майже три тисячі років роздільного розвитку» [24].

Відтак, за версією І. М. Рассохи, постає «дніпро-донецька проблема» – проблема ролі носіїв дніпро-донецької культури в етногенезі індоєвропейських і в цілому ностратичних народів. Не виключено, що саме з «дніпро-донецькими» пов'язаний широко поширений серед ностратичних народів образ велетня-богатиря [24]. Т. С. Кондукторова припускає, що «У жінок дніпро-донецької культури масивність скелета була більше, ніж у сучасних російських чоловіків. Масивність скелета також характерна для людей пізнього палеоліту. Однак скелети дніпро-донецької культури ще більш масивні, ніж пізньопалеолітичні» [13, 45]. І. М. Рассоха припускає, що «цей антропологічний елемент зумовив високу агресивність і тягу до експансії ностратических племен» [24].

Найбільш близькими один до одного, за версією І. М. Рассохи, варто вважати уральські й еламо-дрavidійські мови, адже «якщо наша гіпотеза ностратичної пра-

батьківщини вірна, то на території еламо-дравідійської прабатьківщини повинна була б існувати археологічна культура, близька або тотожна культурі ямочно-гребінцевої кераміки» [24]. Звичайно, з огляду на іранське походження витоків культури Хараппі, еламо-дравідійську прабатьківщину, за версією І. М. Рассохи, необхідно шукати десь на території Ірану. Саме там, ймовірно, в районі від Тебриза до Хоррамабада (Іранський Азербайджан) виявлено нерозписану кераміку Далма [24]. Її поверхня, за версією Дж. Мелларта, «орнаментована відбитками трубчастої кістки, гребня, гострого предмета, пальців, а також заціпами або шишечками [...] вона знаходиться вище шару з розписною керамікою, що датується 4216 р. до н.е.» [17, 71–72]. У зв'язку з цим І. М. Рассоха переконує у вражаючій схожості цієї кераміки з ямочно-гребінцевою [24], адже, як припускає Дж. Мелларт, незабаром носії культури Далми запозичили у своїх нових сусідів традиції розписної кераміки [17, 73], що, за версією І. М. Рассохи, демонструє гіпотетичні сліди переселення протодравідів з території України до Ірану [24]. Більше того, І. М. Рассоха намагається дати гіпотетичну відповідь на питання про те, як саме носії ямочно-гребінцевої кераміки потрапили з донських степів до Ірану: «через Кавказ або уздовж східного узбережжя Каспійського моря». Версія дослідника така: «шлях через Кавказ виглядає краще, адже він може пояснити появу в Закавказзі прото-картвелів – предків сучасних грузин». У зв'язку з цим І. М. Рассоха припускає, що «прабатьківщина картвелів розташовувалася приблизно там, де вони живуть і зараз» [24].

Говорячи про афразійські (семіто-хамітські) народи, Дж. Мелларт у своїй праці подає його пояснення: «Кераміка типу виявленої в Далма Тепе колись була невідома в Ірані, але вона може бути зіставлена з прикрашеною простим різьбленим орнаментом посуду, знайденого в Маттарі і Хассуні, з різьбленою і тисненою орнаментикою кераміки Кілікій, Сирії, Лівану і Палестини або Фессалії, Македонії і Балкан (комплекс Старчево). Усі культури мають спільну рису: вони належать до «вторинних» неолітичних культур. [...] Причини появи такої кераміки ще повністю не з'ясовані, але, ймовірно, вона вказує на проникнення більш відсталого населення з району Іранського Курдистану, де у той час культури мальованої кераміки ще не сформувалися» [17, 72–73]. І. М. Рассоха стверджує, що найбільший фахівець з неоліту Близького Сходу підкреслює прийшлий («вторинний») характер культури творців кераміки з «тисненим орнаментом» і передбачає поширення її в Сирію і Палестину з північного сходу, з району Іранського Курдистану. Цей посуд не є тотожним до ямочно-гребінцевої кераміки, проте має з нею низку спільних рис. На таку кераміку наносилися спіральні відбитки нігтя або раковин, а також насічки, нарізки, вдавнені трикутники або овали і відбитки шнура [17, 60–61]. Все це має прямі аналогії в буго-дністровській, сурській і навіть середньостоговській культурах [17, 45].

У будь-якому разі І. М. Рассоха висуває таку гіпотезу: «предки європейців прийшли на Близький Схід через Іран з України, що має солідне археологічне обґрунтування». У подальшій історії цей шлях повторило безліч інших завойовників. А ось у зворотному напрямку не пройшов жоден. «Ймовірно, – додає дослідник, – предки афразійців прийшли на Близький Схід незалежно від предків еламо-дравідів і, мабуть, пізніше їх. Але в будь-якому випадку очевидно, що етнічну спорідненість частини неолітичного населення Близького Сходу і України можна довести археологічно» [24]. За припущенням О. Ю. Мілітарьова, афразійці спочатку повинні були опинитися на території Іраку, яку і слід умовно кваліфікувати «афразійською прабатьківщиною». Дослідник говорить про «нааявність серед контактної афразійсько-шумерської лексики слів основного фонду,

що, мабуть, указує на афразійську субстрактну мову, на яку й наклалася шумерська в IV тис. до н.е.» [18, 50]. При цьому, за версією О. Г. Герасімова, «винятковий інтерес у цьому сенсі є збережена в Іраку до наших днів легенда про те, що Едем (рай, тобто прабатьківщина людей!) знаходився у місця злиття річок Тигру і Євфрату» [5, 318].

Задаємо також завізку Дж. Мелларта про наявність подібної кераміки на Балканах. Це – археологічне підтвердження гіпотези про існування там в давнину власне ностратичних, але не індоєвропейських мов [17]. І. М. Рассоха впевнений, що «Вяч. Вс. Іванов найбільш методологічно правильно підходить до визначення ступеня внутрішньої спорідненості афразійських й алтайських народів у межах західно-ностратичної і східно-ностратичної гілок мов», підтверджуючи його роздуми цитатою: «Варто зауважити, що зі спільноностратичної позиції поняття «алтайської» сім'ї є дещо розпливчастим. По суті, мова йде про дуже широку групу (найбільш) східних ностратичних мов, які можуть бути зведені не до спільноалтайської, а до спільносхідноностратичної. З цілої низки хронологічних міркувань доводиться поставити аналогічне питання і щодо найбільш західної ностратичної групи – афразійської, яка, судячи з дуже віддалених зв'язків з іншими мовами Африки, ймовірно, повинна бути зведена ні до спільноафразійської, а до спільнозахідно-ностратичної, тоді як із спільнозахідно-ностратичної виділилася спільносемітська, що хронологічно співвідносилася зі спільноіндоєвропейською і спільнокартвельською» [24]. Продовжуючи міркування Вяч. Вс. Іванова, І. М. Рассоха погоджується з ученим, що «За доцільне варто виокремити східно-ностратичні риси, які простежуються (при безсумнівних субстатних індонезійських елементах) в японській мові. Ці риси необхідно зводити обов'язково до спільноалтайської; ймовірно альтернативне тлумачення їх як слідів спільносхідно-ностратичної, до якої може бути зведена спільноуральська (і можливо юкагирська як окрема східно-ностратична мова) близька до уральської і дравідійської (разом з еламською і, ймовірно, мовою протоіндійського письма), а також всі ті діалекти, які об'єднуються спільним терміном «алтайські» (тюркські, монгольські, тунгусо-маньчжурські, корейська мови – за І. М. Рассохою) [24].

Іншими словами, алтайська і афразійська мовні сім'ї, за версією І. М. Рассохи, постають лише конгломератами найбільш периферійних ностратичних мов. Їх носії, з одного боку, межували з розвиненими народами і випробовували їх натиск, а з іншого, – були «перекинуті в порожнечу»: у сторону порожніх просторів Сибіру і Африки. Приклад пізнішого завоювання арабами Північної Африки та російськими Сибіру показує, що просування в ці простори могло здійснюватися історично миттєво, протягом життя лише одного покоління [24].

У «Всемирной истории в десяти томах» зазначено, що вторгнення афразійців в Африку можна датувати кінцем VI тис. до н. е., коли в Єгипті з'явилися *тасійська* і *фаюмська неолітичні культури*. Між іншим, їм були властиві посуд з глини з домішкою трави і товчених раковин [3, 117–120].

Т.І. Алексеева звертає увагу на те, що серед афразійців зустрічаються всі градації переходу від європеїдної до негроїдної рас: від блондинів серед деяких берберських племен до яскравих негроїдів серед чадських народів. Приблизно така ж градація від європеїдів до монголоїдів спостерігається і серед уральських і алтайських народів. Причому очевидно, що серед населення лісової зони Східної Європи монголоїдний елемент був широко представлений ще в епоху мезоліту [20, 52–53]. У будь-якому випадку європеїдне л'яловське населення в Володимиро-Суздальському районі було прийшлим, чужорідним елементом [20, 5]. І. М. Рассоха припускає, що зазначене насе-

лення ямочно-гребінцевої кераміки, ймовірно, асимілювало місцеві, ще мезолітичні з культурою племена. Не виключено й подальший рух цього населення на схід, зокрема, з басейну Середнього Дону [24]. Окрім цього, Т. І. Алексєєва не виключає можливості «історично миттевого» просування зі Східної Європи до Сибіру. Характерним, за словами дослідниці, є те, що неолітичне населення Західного Сибіру, відоме на могильниках Протока і Сопка, «виявляє схожість з неолітичним населенням Прибалтики, Волго-Окського і Дніпро-Донецького регіонів», лише з більшою монголоїдною домішкою. У той же час неолітичне населення Східного Сибіру представлено чітко вираженим монголоїдним типом [20, 21]. За версією І. М. Рассохи, саме в ході змішування цих двох груп населення з'явилися алтайські народи, а можливо, також і юкагири, ескімоси і т. ін. [24].

В. М. Чернецов відзначає, що «В середньому неоліті і не пізніше середини IV тис. (тобто першої половини V тис. – за І. М. Рассохою) спостерігається розселення древніх уральців, підтверджене археологічними знахідками. Спочатку вони освоюють пониззя Іртиша і Обі, звідки рух попрямував на захід і схід, досягаючи Єнісею. Відповідно до знахідок останніх років, територія цього розселення охопила верхню течію Єнісею до Тоджі, Предсяянську депресію і лівобережжя Ангари до р. Білій. По нижній течії Ангари воно поширилося і на правобережжі, досягнувши в кінці IV тис. р. Хети в Заполяр'ї. Згідно з даними О. П. Окладникова, цей рух тривав і далі на схід, по смузі, що лежить між полярним колом і морським узбережжям, визначаючи складання виділеної їм східноарктичної культури. У межах окресленого ареалу можна спостерігати вражаючу для такої великої території близькість форм крем'яних виробів, кераміки і кістяних знарядь» [29, 13]. І. М. Рассоха припускає, що згадану східноарктичну культуру можна пов'язати з юкагирами (і, можливо, з ескімосами) [24].

Згодом сам В. М. Чернецов підкреслював, що в алтайському етно-культурному ареалі Забайкалля, Маньчжурії і Примор'я (і далі на схід, до Японії включно) «поєднувалися дві в корені відмінні традиції обробки кременю», причому одна з них близько нагадує урало-сібірські вироби [29, 15–16]. За припущенням Е. А. Новгородової, в кераміці неоліту Східної Монголії (р. Керулен) були також широко поширені ямочно-гребінцеві орнаменти [22, 62]. Схожа кераміка, додає Д. Л. Бродянский, «з прямим вінчиком, шорсткою поверхнею, прикрашена в техніці відступаючого штампа або наколами гребінки» широко поширена і в ранньому неоліті Примор'я [1, 111–112]. У регіоні Східної Монголії, Маньчжурії, Забайкаллі і Примор'ї, за версією В. І. Непріної, був широко поширений також посуд зі смугами у вигляді сітки, проте такий посуд був звичайним ще серед культури ямочно-гребінцевої кераміки, на півночі України [21, 45]. Е. А. Новгородова стверджує, що дослідники відзначають велику схожість матеріальної культури неолітичних племен цього регіону, зокрема, Приамур'я і Східної Монголії [22, 70].

Таким чином, можна імовірно простежити прямий генетичний зв'язок між носіями кукрекської культури і предками народів індоєвропейської, картвельської, дравідійської, афразійської, уральської та алтайської мовних сімей, а також юкагирів.

Висновки. Підсумовуючи зазначене вище, можемо констатувати, що *мовна єдність* – це група людей, які оцінюють себе такими, які розмовляють однією і тією ж мовою. При цьому, поряд з ностратичною теорією походження мов широкого застосування набули терміни: 1) *макросім'я* (від грец. *μακρός* ‘великий’ + *сім'я*) – найбільший у сучасній генетичній лінгвістичній систематиці таксон, що об'єднує декілька мовних сімей; 2) *праностратична єдність* – це група людей, які проживали на певній території – ностратичній батьківщині / праностратичній батьківщині – і спілкувалися гіпо-

тетичною праностратичною мовою; 3) *праностратична макросім'я* – це об'єднання окремих великих мовних сімей, утворених після розпаду праностратичної єдності, які в певний період часу локалізувалися поблизу один від одного і не втрачали мовних контактів.

Критичний огляд наукової літератури, хоча і дав змогу віднести час розпаду ностратичної єдності до епохи кінця мезоліту – початку неоліту, тобто приблизно до VIII тис. до н.е. (В. А. Дыбо, В. А. Тереньев), однак думки з приводу її гіпотетичної локалізації розходяться, адже, за версією А. Б. Долгопольського, – це Передня і Південна Азія, а за Е. А. Хелімським, – це Південний Прикаспій.

Встановлено, що методичний алгоритм пошуку ностратичної прабатьківщини серед дослідників не є однаковим. Версія А. Г. Маленкова, яка збігається з версією С. Є. Яхонтова, полягала у розгляді ностратичної лексики, що належить явищам природи, рослинному і тваринному світу. Це дало змогу дослідникам представити власну картину прабатьківщини носіїв ностратичної прамови, що відповідає Іранському плоскогір'ю і Анатолії, з кліматом помірно-посушливим, без сніжної зими і взагалі мінусових температур (принаймні, довгий період часу). При цьому, за версією І. М. Рассохи, пошук ностратичної прабатьківщини необхідно розглядати, покликаючись на наявні археологічні дані. У такий спосіб дослідник прийшов до висновку, що ностратичній прабатьківщині відповідає кукрекська культура, характерна для народів індоєвропейської, картвельської, дравідійської, афразійської, уральської та алтайської мовних сімей, а також юкагірів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бродянский Д. Л. Проблема периодизации и хронологии неолита Приморья / Д. Л. Бродянский // Древние культуры Сибири и Тихоокеанского бассейна. – Новосибирск : Наука, 1979. – С. 110–115.
2. Бурлак С. Сравнительно-историческое языкознание / С. Бурлак, С. Старостин. – М. : Академия, 2005. – 432 с.
3. Всемирная история в 10 томах. – М. : Госполитиздат, 1955. – Т. 1. – 746 с.
4. Гамкрелидзе Т. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры / Т. В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов. – Тбилиси, 1984. – Т. I–II.
5. Герасимов О. Г. На ближневосточных перекрестках / О. Г. Герасимов. – М. : Наука, 1979. – 502 с.
6. Давня історія України : навч. пос. [для студентів вузів] : у 2-х кн. / П. П. Толочко, Д. Н. Козак, С. Д. Крижицький [та ін.]. – К. : Либідь, 1994. – Кн. 1. – 236 с.
7. До 70-річчя Д. Я. Телегіна // Археологія. – 1989. – № 4. – С. 152–153.
8. Долгопольский А. Б. Гипотеза древнейшего родства языков Северной Евразии (проблемы фонетических соответствий) / А. Б. Долгопольский // VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук. – М., 1964. – С. 1–22.
9. Долгопольский А. Б. Какие языки родственны европейским? / А. Б. Долгопольский // Наука и человечество. – М., 1972.
10. Дыбо В. А. Ностратическая макросемья и проблема ее временной локализации / В. А. Дыбо, В. А. Тереньев // Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока : [тезисы и доклады конференции]. – М., 1984. – Часть 5. Проблемы изучения ностратической макросемьи языков. – С. 3–20.
11. Иллич-Свитыч В. М. Опыт сравнения ностратических языков (семито-хамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский) / В. М. Иллич-Свитыч // Введение. Сравнительный словарь (В–К). – М., 1971. – С. III–IV.

12. Капранов Я. В. Наукові дискусії щодо ностратичної гіпотези походження мов / Я. В. Капранов // Science and Education a New Dimension. Philology. – Budapest, 2016. – IV(21), Issue: 98. – С. 68–71.
13. Кондукторова Т. С. Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы / Тамара Сергеевна Кондукторова. – М. : Наука, 1973. – 127 с.
14. Краткий понятийно-терминологический справочник по этимологии и исторической лексикологии [Электронный ресурс] / [сост. Ж. Ж. Варбот, А. Ф. Журавлев]. – Режим доступа : <http://lingvodics.com/dics/details/2947/>
15. Маленков А. Г. Формирование исторического мышления. Книга первая / А. Г. Маленков. – М. : MAGERIC, 2013. – 400 с.
16. Медоваров М. В. Генеалогическая классификация языков мира по теории моногенеза [Электронный ресурс] / М. В. Медоваров. – Режим доступа : <http://mahtalcar.narod.ru/linguistics/monogenez.html#073>
17. Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока / Дж. Мелларт. – М. : Наука, 1982. – 149 с.
18. Милитарев А. Ю. Афразийско-шумерские лексические связи / А. Ю. Милитарев // Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока. Материалы к дискуссии на Международной конференции (Москва, 29 мая – 2 июня 1989 г.). – М. : Наука, 1989. – Ч. 1. – С. 58–61.
19. Милитарев А. Ю. К проблеме локализации древнейших афразийцев (опыт лингвоархеологической реконструкции) / А. Ю. Милитарев, В. А. Шнирельман // Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока : [тезисы и доклады конференции]. – М. : Наука, 1984. – Часть 2. Лингвистическая и историческая реконструкция (проблемы междисциплинарных исследований). – С. 35–53.
20. Неолит лесной полосы Восточной Европы (Антропология Сахтышских стоянок) / [под ред. Т. И. Алексеевой]. – М. : Научный мир, 1997. – С. 52–53.
21. Неприна В. И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине / Валентина Ивановна Неприна; АН УССР, Ин-т археологии. – К. : Наук. думка, 1976. – 151 с.
22. Новгородова Э. А. Древняя Монголия / Э. А. Новгородова. – М. : Наука, 1989. – 383 с.
23. Рассоха И. Н. Исследования по ностратической проблеме: ЮжноУкраинский центр неолитической революции. Методика выявления древнейшего родства языков путем сравнения их базовой лексики с ностратической и синокавказской реконструкциями : [монография] / И. Н. Рассоха. – Х. : ХНАМГ, 2010. – 400 с.
24. Рассоха И. Н. Украинская прародина индоевропейцев / И. Н. Рассоха. – Х. : ХНАМГ, 2007. – 392 с.
25. Словарь социолингвистических терминов / [отв. ред.: д.ф.н. В. Ю. Михальченко]. – М., 2006. – 312 с.
26. Философская энциклопедия : в 5 т. / [автор: Ф.В. Константинов (гл. ред.)]. – Изд-во : Советская энциклопедия, 1960–1970. – 3002 с.
27. Хелимский Е. А. Брод через реку времени / Е. А. Хелимский // Знание – сила. – 1973. – № 10.
28. Хелимский Е. А. Проблема границ ностратической макросемьи языков / Е. А. Хелимский // Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока : [тезисы и доклады конференции]. – М., 1984. – Ч. 5. Проблемы изучения ностратической макросемьи языков. – С. 31–48.
29. Чернецов В. Н. Этнокультурные ареалы в лесной и субарктической зонах Евразии в эпоху неолита / В. Н. Чернецов // Проблемы археологии Урала и Сибири : сб. ст. [посвященный памяти В.Н. Чернецова]. – М., 1973.
30. Яхонтов С. Е. Прародина ностратических языков / С. Е. Яхонтов // Славистика. Индоевропеистика. Ностратика : [к 60-летию со дня рождения В. А. Дыбо]. – М., 1991. – С. 13–17.
31. Bomhard A. R. Indo-European and the Nostratic Hypothesis: History of Research, Current Trends, and Future Prospects / A. R. Bomhard. – Boston, Massachusetts, USA, 1995. – 82 p.
32. Dolgopolsky A. The Nostratic Macrofamily & Linguistic Paleontology / Aron Dolgopolsky. – McDonald Institute for Archaeological Research, 1998. – 116 p.

REFERENCES

1. Brodyansky D. L. Problema peryodyzatsyy y khronolohyy neolyta Prymor'ya / D. L. Brodyansky // *Drevnye kul'tury Sybyry y Tykhookeanskoho basseyna*. – Novosybrsk : Nauka, 1979. – S. 110–115.
2. Burlak S. Sravnytel'no-ystorycheskoe yazykoznanie / S. Burlak, S. Starostyn. – M. : Akademya, 2005. – 432 s.
3. Vsemirnaya ystoriya v 10 tomakh. – M. : Hospolytyzdat, 1955. – T. 1. – 746 s.
4. Hamkrel'ydze T. V. Yndoevropeyskiy yazyk y yndoevropeysy. Rekonstruktsyya y ystoriyko-topolohycheskiy analiz prayazyka y protokol'tury / T. V. Hamkrel'ydze, Vyach. Vs. Yvanov. – Tbyl'sy, 1984. – T. I–II.
5. Herasymov O. H. Na blyzhnevostochnykh perekrestkakh / O. H. Herasymov. – M. : Nauka, 1979. – 502 s.
6. Davnya istoriya Ukrainy : navch. pos. [dlya studentiv vuziv] : u 2-kh kn. / P. P. Tolochko, D. N. Kozak, S. D. Kryzhyts'ky [ta in.]. – K. : Lybid', 1994. – Kn. 1. 236 s.
7. Do 70-richchya D.YA. Telehina // *Arkheolohiya*. – 1989. – № 4. – S. 152–153.
8. Dolhopol'skiy A. B. Hypoteza drevneysheho rodstva yazykov Severnoy Evrazyi (problemy fonetycheskiykh sootvet-stviy) / A. B. Dolhopol'skiy // VII Mezhdunarodnyy konhress antropolohycheskiykh y étnohrafycheskiykh nauk. – M., 1964. – S. 1–22.
9. Dolhopol'skiy A. B. Kakye yazyky rodstvenny evropeyskiy? / A. B. Dolhopol'skiy // *Nauka y chelovechestvo*. – M., 1972.
10. Dybo V. A. Nostratycheskaya makrosem'ya y problema ee vremennoy lokalizatsyy / V. A. Dybo, V. A. Terent'ev // *Lynhvystycheskaya rekonstruktsyya y drevneyshaya ystoriya Vostoka : [tezisy y doklady konferentsyy]*. – M., 1984. – Chast' 5. Problemy yzuchenyya nostratycheskoy makrosem'y yazykov. – C. 3–20.
11. Ylych-Svytych V. M. Opyt sravnenyya nostratycheskiykh yazykov (semyto-khamyt'skiy, kartvel'skiy, yndoevropeyskiy, ural'skiy, dravydyyskiy, altayskiy) / V. M. Ylych-Svytych // *Vvedeniye. Sravnytel'nyy slovar' (V–K)*. – M., 1971. – S. III–IV.
12. Kapranov YA.V. Naukovi diskusiyi shhodo nostratychnoyi hipotezy pokhodzhennya mov / YA.V. Kapranov // *Science and Education a New Dimension. Philology*. – Budapest, 2016. – IV(21), Issue: 98. – C. 68–71.
13. Konduktorova T. S. Antropolohyya naselenyya Ukrainy mezolyta, neolyta y épokhy bronzy / Tamara Serheevna Konduktorova. – M. : Nauka, 1973. – 127 s.
14. Kratkiy ponyatyyno-termynolohycheskiy spravochnyk po étymolohyy y ystoriycheskoy leksykolohyy [Elektronnyy resurs] / [sost. ZH.ZH. Varbot y A. F. Zhuravlev]. – Rezhym dostupa : <http://lingvodics.com/dics/details/2947/>
15. Malenkov A. H. Formyrovanye ystoriycheskoho myshlenyya. Knyha pervaya / A.H.Malenkov. – M. : MAGERIC, 2013. – 400 s.
16. Medovarov M. V. Henealohycheskaya klassyfykatsyya yazykov myra po teoryi monogeneza [Elektronnyy resurs] / M. V. Medovarov. – Rezhym dostupa : <http://mahtalcar.narod.ru/linguistics/monogenez.html#073>
17. Mellart Dzh. Drevneyshye tsyvylyzatsyy Blyzhneho Vostoka / Dzh. Mellart. – M. : Nauka, 1982. – 149 s.
18. Mylytarev A. YU. Afrazyysko-shumerskiye leksycheskiye svyazy / A. YU. Mylytarev // *Lynhvystycheskaya rekonstruktsyya y drevneyshaya ystoriya Vostoka. Materyaly k diskussyyi na Mezhdunarodnoy konferentsyyi (Moskva, 29 maya – 2 yyunya 1989 h.)*. – M. : Nauka, 1989. – CH. 1. – S. 58–61.
19. Mylytarev A. YU. K probleme lokalizatsyy drevneyshykh afrazyytsev (opyt lynhvoarkheolohycheskoy rekonstruktsyyi) / A. YU. Mylytarev, V. A. Shnyrel'man // *Lynhvystycheskaya rekonstruktsyya y drevneyshaya ystoriya Vostoka : [tezisy y doklady konferentsyy]*. – M. : Nauka, 1984. – Chast' 2. Lynhvystycheskaya y ystoriycheskaya rekonstruktsyya (problemy ynterdystsyplynarnykh yssledovanyy). – S. 35–53.

20. Neolyt lesnoy polosy Vostochnoy Evropy (Antropologiya Sakhtyshskiykh stoyanok) / [pod red. T. Y. Alekseevoy]. – M. : Nauchnyy myr, 1997. – С. 52–53.
21. Nepryna V. Y. Neolyt yamochno-hrebenchatoy keramyky na Ukrainy / Valentyna Yvanovna Nepryna; AN USSR, Yn-t arkeologiy. – K. : Nauk. dumka, 1976. – 151 s.
22. Novhorodova É. A. Drevnyaya Monholiya / É. A. Novhorodova. – M. : Nauka, 1989. – 383 s.
23. Rassokha Y. N. Yssledovaniya po nostratycheskoy probleme: YuzhnoUkraynskiy tsentr neolytycheskoy revolyutsyy. Metodyka vyavleniya drevneysheho rodstva yazykov putem sravneniya ykh bazovoy leksyky s nostratycheskoy y synokavkazskoy rekonstruktsyyamy : [monografyya] / Y. N. Rassokha. – KH. : KHNAMH, 2010. – 400 s.
24. Rassokha Y. N. Ukraynskaya prarodyna yndoevroyeytsev / Y. N. Rassokha. – KH. : KHNAMH, 2007. – 392 s.
25. Slovar' sotsyolinhvystycheskiykh terminov / [otv. red.: d.f.n. V. YU. Mykhal'chenko]. – M., 2006. – 312 s.
26. Fylosofskaya éntsyklopedyya : v 5 t. / [avtor: F. V. Konstantynov (hl. red.)]. – Yzd-vo : Sovet'skaya éntsyklopedyya, 1960–1970. – 3002 c.
27. Khelymskiy E. A. Brod cherez reku vremeny / E. A. Khelymskiy // Znanye – syla. – 1973. – № 10.
28. Khelymskiy E. A. Problema hranys nostratycheskoy makrosem'y yazykov / E. A. Khelymskiy // Linyvystycheskaya rekonstruktsyya y drevneyshaya ystoriya Vostoka : [tezisy y doklady konferentsyy]. – M., 1984. – CH. 5. Problemy yzucheniya nostratycheskoy makrosem'y yazykov. – S. 31–48.
29. Chernetsov V. N. Étnokul'turnye arealy v lesnoy y subarktycheskoy zonakh Evrazyy v épokhu neolyta / V. N. Chernetsov // Problemy arkeologiy Urala y Sybyry : sb. st. [posvyashchennyy pamyaty V. N. Chernetsova]. – M., 1973.
30. Yakhontov S. E. Prarodyna nostratycheskiykh yazykov / S. E. Yakhontov // Slavystyka. Yndoevroyeytyka. Nostratyka : [k 60-letyyu so dnya rozhdeniya V.A. Dybo]. – M., 1991. – S. 13–17.
31. Bomhard A. R. Indo-European and the Nostratic Hypothesis: History of Research, Current Trends, and Future Prospects / A. R. Bomhard. – Boston, Massachusetts, USA, 1995. – 82 p.
32. Dolgopolskiy A. The Nostratic Macrofamily & Linguistic Paleontology / Aron Dolgopolskiy. – McDonald Institute for Archaeological Research, 1998. – 116 p.

Стаття подано до редакції 24.02.2017 р.